

8. témakör: A nyelvi változás térben, időben és a társadalomban: változatok és változás; területi és nem területi változatok; nyelv és nyelvjárás; izoglossza

Feladat: egy szabadon választott magyar nyelvjárás bemutatása

1. Változatok és változás

- a nyelvi változás minden esetben a sokféleségtől a sokféleség felé tart
- a nyelv belső változatossága a kerete a változásoknak
- a nyelv változatossága több dimenzióban is megnyilvánul:
 - területileg eltérő változatok
 - azonos földrajzi területen eltérő változatok társadalmi rétegek, csoportok szerint, pl.:
 - foglalkozási ágak
 - generációk
 - nemek
- a változatosság = ugyanazokat az üzeneteket másképpen, eltérő nyelvi eszközökkel fejezik ki a magukat egyazon nyelv beszélőiként felismerő emberek
- a változatok a beszélőközösség számára eltérő információértékkel rendelkezhetnek > segíthet a beszélő azonosításában (honnan való, milyen iskolázottságú stb.)
- a nyelvi formák változatok között vándorolnak, pl.:
 - egy szűk csoportra jellemző nyelvi forma uralkodóvá válhat a teljes nyelvközösségben
 - egy adott területen használt szó átkerülhet a szomszédos területre és kizoríthat ott egy jelentésben vele azonos szót
- a változatok között állandó kölcsönhatás van, ennek iránya nem mindig kiszámítható:
 - nyelven kívüli (társadalmi, kulturális, politikai, vallási stb.) okok miatt egyes nyelvi formák nagyobb hatással vannak más nyelvi formákra, mint fordítva
- ezek a kölcsönhatások az állandó mozgatórugói a nyelv változásának > a nyelv megértéséhez vizsgálni kell

2. Területi és nem területi változatok

- a nyelvi változatok vizsgálata:
 - eleinte kimerült a nyelvjárásban = a nyelv földrajzilag eltérő változatainak vizsgálata
 - a társadalmilag eltérő változatok vizsgálatának kezdete, Hugo Schuchardt (1866–86): a latin beszélt nyelv más volt, mint ami az irodalomból ránk maradt (vulgáris latin)
 - a társadalmilag eltérő változatok vizsgálata:
 - kezdete az élő nyelvekre az antropológiai kutatások között bukkant fel (pl. Gumperz 1958)
 - a nyelvészet fő sodrába való kerülése az 1960-as évektől: a szociolingvisztika önálló tudományággá válása Labov New York City-i kutatásai
- a szociolingvisztika = a nyelv „vízszintes” (= földrajzi) vizsgálata helyett „függőleges” (= társadalmi) vizsgálata
- később kiderült, hogy a különválás nem ennyire éles:
 - a nyelv sok dimenziójában mutat változatokat
 - a változatok egymásra hatása sok tekintetben hasonló mechanizmusokat követ, pl. Chambers és Trudgill (1980), a nyelvjárásban egyik alapmunkája szerint: a szociolingvisztika = „városi dialektológia”
- a nyelvi változatok vizsgálatának alapkérdései:
 - Hogyan szerezhetők megbízható és lényeges ismeretek a nyelvi változatokról?
 - a nyelv mely szintjeit (hangrendszer, nyelvtan, szókészlet) érdemes vizsgálni?
 - milyen szempontok szerint érdemes rendszerezni az adatokat?
 - Milyen következtetések vonhatók le az adatok eloszlásából?

- Milyen magyarázatok adhatók a feltárt jelenségekre? (A magyarázatok jellegzetesen nyelven kívüliek szoktak lenni.)
- Van-e történeti jelentősége a változatok feltárt vonatkozásainak? (Van-e a múltra nézve valószínű magyarázata, a jövőre nézve pedig jósolható következménye a változatok egy adott eloszlásának?)
- Milyen mechanizmusok irányítják a változatok egymásra hatását?

3. Nyelv és nyelvjárás

- a nyelvjárás a nyelv területi alapon meghatározható változata
- első kérdés: mi számít önálló nyelvnek és mi számít egy nyelv nyelvjárásának?
- a megítélés sokkal inkább politikai–történelmi, mint nyelvészeti, pl.
 - a szicíliai és a milánói változatot két nyelvjárásnak tartjuk, mert beszélői azonos országban beszélnek őket, noha csak nehezen kommunikálnak egymással, és biztosan nehezebben, mint a két külön nyelvnek tartott szerb és horvát beszélői (más vallás, más ország)
 - Kína dialektusai között egyáltalán nincs kölcsönös megértés, viszont közös ország és írás
- tehát: nyelvnek és nyelvjárásnak az, amit a beszélői nyelvnek és nyelvjárásnak tekintenek
- annak, hogy valami nyelv vagy nyelvjárás, nincsenek nyelvészeti kritériumai
- a nyelv és nyelvjárás viszonyának meghatározásában nagy szerepet játszik a norma: a nyelvi azonosságtudat kritériumai az autonómia és a heteronómia (Chambers és Trudgill 1980)
 - heteronómia:
 - egy nyelvi változat beszélői tudatában vannak annak, hogy számukra a nyelvi normát egy, a sajátjuktól eltérő változat jelenti + központi szabályozás várnak helyesírási és nyelvhasználati kérdésekben
 - a kérdés az, hogy egy változat mihez képest heteronóm, pl. az Északnyugat-Németországban beszélt nyelvjárás nyelvileg közelebb áll a hollandhoz, mint a némethez, beszélői mégis a német standardhoz képest tartják heteronómnak
 - a norma a középkorban és a reneszánszban kezdődött, de inkább később vált jellemzővé, pl. 1658-ig a dánok által megszállt dél-svédországban a nyelvjárások számára a norma a dán volt
 - autonómia: a nyelv vagy nyelvváltozat saját magán belül tartalmazza a normatív központot
 - köztes állapotok, amikor a beszélők autonóm változatcsoporthoz tartozónak tekintik magukat, de nem egy önálló nyelv beszélőiként, pl.:
 - az észak-amerikai angol beszélői hosszú ideig a brit angolt tekintették normának, de ma már az amerikai és a kanadai angol változatok a saját normáikat tekintik mérvadónak, noha az angol nyelv beszélőinek tekintik magukat
 - de a kanadai franciák az európai franciát tekintik normának, de vannak saját szótáraik, helyesírásuk
- a nyelvjárások a földrajzi térben: a dialektuskontinuumok = a szomszédos nyelvjárások kölcsönösen érthetők egymás számára, de minél nagyobb a távolság két nyelvjárás között, úgy csökken a kölcsönös érthetőség
- néhány európai dialektuskontinuum:
 - skandináv: svéd, norvég, dán különböző változatai – Svédország, Norvégia, Dánia
 - nyugati germán: német, holland, fríz – Elzász, Hollandia, Luxemburg, Belgium flamand területei, Csehország és Lengyelország német kisebbségei
 - északi szláv: orosz, ukrán, rutén, fehérorosz, lengyel, cseh, szlovák (a vonatkozó országokban), vend (Burgenland)
 - déli szláv: szlovén, szerb-horvát, macedón, bolgár – vonatkozó országok + Albánia, Görögország
 - nyugati újlatin: olasz nyelvjárások, francia, katalán, spanyol, portugál
 - „ékek” a dialektális térképen:
 - román (rokonaitól messze)
 - magyar (rokonaitól messze)

- baszk (nem ismeretesek a rokonai)
- a dielaktuskontinuumok folyamatos jellege sokat csökkent a középkor vége óta, főleg a nemzetállamok és nemzeti nyelvek (normák) kialakulásával
- ha a határ két oldalán a francia és az olasz beszélők kölcsönösen értik egymást, de magukat eltérő módon a franciához / az olaszhoz képest tekintik heteronómnak, annak a normáját tekintik magukra érvényes normának, ez távolítja egymástól az érintett nyelvjárásokat

4. Az izoglossza fogalma

- a nyelv változataiban meglévő különbségek a nyelv minden szintjén megtalálhatók
- egy nyelvi egyes valamely nyelvváltozatra jellemző formája: a változó
- a változók egy (néha több) értéket vesznek fel
- egy változó adott értéke nyelvjárási jellegzetesség lehet
- ha körülhatároljuk azt a területet, amelyen valamely változó egy adott értéke jellemző és amelyen egy másik értéke jellemző, izoglosszát kapunk
- az izoglossza egy határvonal a térképen, amely ugyanannak a változónak a két értékét választja el egymástól, pl. a gólya szót [l]-lel vagy [j]-vel ejtik
- egy izoglossza egy nyelvi változóra vonatkozik
- különféle nyelvi egységekre vonatkozó izoglosszák nem feltétlenül esnek egybe, akár keresztezhetik is egymást
- egymástól markánsan eltérő nyelvjárásokról akkor beszélhetünk, ha izoglosszák nyalábjá választja el őket egymástól

Kedvenc nyelvjárásom (mert az enyém): Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régió, más felosztásban dél-alföldi nyelvjárássterület

- a dél-alföldi nyelvjárássterület nyelvjárás csoportjai:
 - kiskunsági csoport
 - Baja környéki csoport
 - Szeged környéki csoport
- közös vonásaik:
 - ő-zés (*köröszt*)
 - köznyelvi ó/ő helyett ú/ű (*lú, kű, túrú, -bú/bű, -rú/rű* 'ból/ből, -ról/ről')
 - szótagzáró l,r kieshet (*mikó, öccő* 'ötször')
- Szeged környéki sajátosság:
 - *hun* 'hol'
 - nem í-ző dialektus, de *kezibe*
- Szentés és környéke: ő-ző, ë-ző és í-ző változat is van